

ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИКО-ІДЕОЛОГІЧНОГО КОНТРОЛЮ ЗА ЛІТЕРАТУРОЮ ТА МИСТЕЦТВОМ В СРСР 1920 – 30-Х РР.: ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНОГО ЦЕНЗОРА П.М. КЕРЖЕНЦЕВА

Присвячено висвітленню особливостей партійно-ідеологічного контролю за літературою та мистецтвом в Україні 1920 – 1930-х років на прикладі цензурно-партійної діяльності П.М. Керженцева, який виконував номенклатурні функції та повноваження в агітпропі ЦК ВКП(б), а згодом в радянських органах влади.

Посвящено освещению особенностей партийно-идеологического контроля за литературой и искусством в Украине 1920 – 1930-х годов на примере цензурно-партийной деятельности П.М. Керженцева, который исполнял номенклатурные функции и полномочия в агитпропе ЦК ВКП (б), а со временем в советских органах власти.

Монопартійний принцип формування радянської політичної системи завершився становленням та функціонуванням тоталітарного режиму диктаторського типу, виразником якого стали карально-репресивні органи державної влади, необмежена всесильність політбюро ЦК ВКП(б) та культу особи Сталіна. За формальною колегіальністю партійно-радянських органів виокремлювалася роль номенклатури, освяченої сталінським гаслом: «Кадри вирішують все!» Вибудована організаційна вертикаль не мала зворотнього напрямку, тобто не сприймала будь-якої демократизації суспільного життя, самоврядності чи самодіяльності, а тим паче вільнодумства та творчого сепаратизму. Нагляд за дотриманням ідеологічних вказівок партії здійснювали партійні органи, виконуючи стратегічну функцію політичної цензури.

Сучасні дослідники історії радянської політичної цензури зосереджуються на її системних та функціональних моментах діяльності, не висвітлюючи ролі і місця саме номенклатури, адже від неї залежала доля не лише художніх творів, а й життя і подальша творчість її авторів. Російські історики культури і дослідники політичної цензури написали чимало ґрунтовних праць [1], захистили дисертації [2], опублікували збірники унікальних архівних документів і матеріалів [3], які становлять джерельну базу висвітлення системи радянської цензури в особах. Українська історіографія досліджує партійно-радянську номенклатуру [4], але не органи політичної цензури, хоча почали з'являтися перші дисертаційні роботи [5]. Наукові статті в Україні з історії політичної цензури належать В. Ченцову, В. Масненку, С. Білоконю, опубліковані у 1990-х рр. [6].

Досліджуючи політичну діяльність П.М. Керженцева, автор свідомо уникала традиційного біографічного аналізу, позаяк ставила за мету показати його роль і місце в цензуруванні літературно-мистецьких творів, тобто висвітлити особливості партійно-ідеологічного контролю. Зазначимо, що він народився в один рік із майбутнім начальником Головліту П.І. Лебедєвим-Полянським – у 1881 р. [7]. Обоє мали прізвище Лебедєв, але очолювали різні гілки єдиної системи політичної цензури – державної та партійної. Вони були біля витоків їх становлення. 31 грудня 1919 р. ЦК більшовицької партії, членом якої Керженцев був з 1904 р., доручило Г. Чичеріну, М. Стеклову, М. Бухаріну та П. Керженцеву виробити «...способи, заходи і лінії цензури партійних видань», у яких висвітлювалися зовнішньополітичні питання» [8]. Перебуваючи на дипломатичній роботі в Італії, повноважний представник СРСР П. Керженцев сприяв фінансуванню видавничих проєктів М. Горького.

Цензурно-партійна діяльність Керженцева тривала десять років, починаючи з його призначення на посаду заступника завідуючого відділом агітації, пропаганди та

друку (агітпроп) ЦК ВКП(б) у травні 1928 р. і фактично завершилася на початку 1938 р. В апараті ЦК він працював протягом 1928 – 1931 рр., будучи одночасно заступником голови Комакадемії та директора Інституту літератури, а державна служба Керженцева була пов'язана з посадами керуючого справами РНК СРСР (1931 – 1933 рр.), голови Всесоюзного радіокомітету (1933 – 1936 рр.) та голови Комітету у справах мистецтв при РНК СРСР [9]. В агітпропвідділі Керженцев очолював сектор художньої літератури та мистецтва, а його начальниками були О. Криницький та О. Стецький [10].

Повноваження агітпроповця Керженцева поширювалися не лише на відповідні партійні структури в республіканських організаціях, а також дозволяли йому здійснювати ідеологічний нагляд за літературно-мистецькими процесами в країні, давати політичну оцінку художнім творам та авторам. Для партноменклатурника Керженцева літературні процеси в СРСР не були таємницею, позаяк він слідкував за їхнім розвитком, а наприкінці 20-х рр. ХХ ст. виявився в епіцентрі подій, не зраджуючи ідеям пролеткульту, прихильником якого був. 19 січня 1929 р. група «Пролетарський театр», яка виокремилася з РАППу, звернулася до завідуючого агітпропвідділом ЦК ВКП(б) О. Криницького з проханням захистити драматурга В. Біль-Білоцерківського від переслідування та наклепів «рапповців» [11]. З'ясувати обставини конфлікту мав П. Керженцев, але він не наважився застосувати «оргвисновки» стосовно його ідейних побратимів – критика, публіциста, племянника Я. Свердлова, брата дружини Г. Ягоди, зятя В. Бонч-Бруевича – керівника РАППу Л. Авербаха та відомого тоді драматурга і критика В. Кіршона. На захист колишнього «американського емігранта», котрий став радянським пролетарським драматургом, написавши п'єсу «Голос надр» (про «Шахтинську справу»), виступив старий більшовик В. Оболенський-Осинський. Він звернувся з листом до Сталіна, у якому виклав обставини війни «проти Біля», оголошену раппівцями, які «натравили» рецензентів навіть проти похвального відгуку самого Осинського на п'єсу «Голос надр». Саме цікаве те, вважав Осинський, «...що мій приятель Г.М. Керженцев, завідуючий в апараті ЦК мистецтвом, є прадавній і послідовний прихильник «лівого мистецтва» (футуризму і близьких до нього течій) і один із засновників старого «Пролеткульту», звідки власне і з'явилися напостивці» [12]. На сторінках журналу «На літературному посту», котрий був органом «марксистської критики», друкувалися рецензії «напостивців». Якщо вони об'єднувалися разом з представниками «лівого фронту» (лефовці) – В. Маяковським, В. Меєрхольдом, то «...блок двох «школок», Раппівський і Лефовецький, у нас одначе отримав засилля і всі їх бояться» [13]. 25 січня Осинський одержав відповідь Сталіна: «Мені здається, що т. Біль-Білоцерківський – один із найздібніших (наших) драматургів. Обіцяю зробити все можливе для забезпечення т. Білоцерковського від наклепів» [14]. Залучення таких номенклатурних «ваговиків» як Осинський та Сталін для розв'язання суперечливих колізій, які виникали між цензурою та «літературним фронтом», свідчить про її особливий статус.

На початку січня 1929 р. П. Керженцев заходився критикувати творчість М. Булгакова, яка мала чимало ідеологічних прорахунків. Він надіслав в політбюро ЦК ВКП(б) доповідну записку про п'єсу «Біг». Перший абзац офіційного доносу Керженцева віддзеркалював його політичне кредо: «...автор ідеалізує керівників білогвардійщини і намагається викликати до них симпатію глядачів» [15]. Політичний документ, а доповідна Керженцева мала його виразні ознаки, стосувався характеристики персонажів п'єси, її аналізу та «політичного значення». Відчуваються навички літературного критика та публіциста цензора, особливо в характеристиці героїв булгаківського твору. Він знайшов «політичну тенденційність п'єси», свідоме викривлення історії громадської війни та «класової суті білого руху», підкреслив прагнення М. Булгакова «...реабілітувати і звеличити художніми прийомами та методами театру вождів та учасників білого руху і викликати до них симпатії і співчуття глядачів» [16]. Партійний цензор з обуренням писав про те, що автор п'єси

показує «червоних дикими хижаками і не жаліє самих яскравих фарб для возвеличення Врангеля та ін. генералів», а враховуючи постановку МХАТом п'єси «Дні Турбіних», Керженцев був категоричним: «Необхідно заборонити п'єсу «Біг» до постановки і запропонувати театру припинити будь-яку попередню роботу над нею (бесіди, читку, вивчення ролей та інше)» [17]. Вердикт було винесено: 30 січня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) заборонило п'єсу «Біг» для постановки в театрі [18]. Негативне ставлення до п'єси висловив також і Сталін. Висловлювання партійного вождя про «спробу викликати жалість, якщо не симпатію» та «виправдати чи напіввиправдати білий рух» нагадували зміст і дух доповідної записки Керженцева, якою очевидно, скористався Сталін. Агітпроп готував проекти постанов для оргбюро та політбюро, тому цілком вірогідно, що саме Керженцев відповідав за цю ділянку роботи в ЦК.

12 лютого 1929 р. Сталін прийняв групу українських літераторів (І. Микитенка, О. Вишню, І. Кулика та інших), виступив з настановною промовою, яку готували працівники агітпропу, щоб визначити «характер української літератури» в «епоху переходу до соціалізму» [19]. Сталін позитивно відгукнувся про постановку п'єси «Дні Турбіних», яка, на його думку, розкривала психологічний крах білого руху. Зазначимо, що п'єсу дозволили у 1926 р. за наполяганням А. Луначарського, але на один сезон, відтак театр мав щороку одержувати дозвіл від Реперткому Наркомосу. Її черговий театральний сезон благословив сам Сталін, зателефонувавши Луначарському, але запопадливий цензор Керженцев, котрий не сприймав творчість М. Булгакова, «побіг» попереду Сталіна. Готуючи його зустріч з українськими письменниками, Керженцев опублікував в газеті «Правда» статтю, якою намагався привернути увагу громадськості до прихильного ставлення А. Луначарського щодо постановки п'єси «Дні Турбіних». «Наш найбільший театр (МХАТ) продовжує ставити п'єсу, – наголошував агітпроповець Керженцев, – яка викривляє український революційний рух та ображає українців. І керівник театру, і НКОмос РСФРР не помічають, якої шкоди вони завдають цим взаємовідносинам з Україною» [20]. Газета «Правда» не друкувала випадкових статей партноменклатури, тому публікація Керженцева була спрямована проти ліберального ставлення наркома освіти до творчості М. Булгакова та інших митців, спробою нав'язати авторитетному більшовикові «правий ухил». А. Луначарський просив Сталіна винести зауваження Агітпропу, але цей конфлікт не мав подальшого розвитку. Сталінська модернізація соціально-економічних відносин та культури, яку розпочала партія у 1929 р., вимагала не ліберальних, а радикальних наркомів, що і призвело до призначення А. Бубнова замість А. Луначарського.

28 лютого 1929 р., відповідаючи письменникам-комуністам з РАППу, Сталін згадав про їхню критику В. Біль-Білоцерківського та про його захист від нападків Л. Авербаха та інших. У зв'язку з цим, він пригадав і Керженцева, його нейтральну позицію стосовно рецензій, опублікованих проти драматурга-емігранта на сторінках журналу «На Літпосту». Сталін, використовуючи звичну смислову паузу, писав: «Чи правильно вчинив т. Керженцев, захищаючи Білля-Білоцерківського від нападок «На Літпосту»? Я думаю, що т. Керженцев вчинив правильно. Ви підкреслюєте формальний момент: «У ЦК немає ще формального рішення. Але невже ви маєте сумнів, що ЦК не підтримає політики знищення Білля-Білоцерківського, яку здійснює «На Літпосту»? За кого ж ви маєте ЦК? По-дружньому раджу вам не наполягайте на цьому: невігідно – провалитесь однозначно» [21]. Така підтримка Керженцева з боку Сталіна була досить вагомою, хоча він захищав не його особисто, а власну позицію і ЦК загалом.

Черговий конфлікт Керженцева з керівництвом Наркомосу виник весною, а його розголос тривав до кінця літа 1929 р. 24 травня 1929 р. секретаріат ЦК ВКП(б) запропонував Керженцеву викласти міркування стосовно поліпшення роботи Головного управління, тобто структурного підрозділу Наркомосу. Він написав доповідну записку «Про роботу Головного управління РСФРР» 15 липня 1929 р., звинуватив його керівництво в «...ухилі від правильної класової установки», особливо начальника

О. Свідерського за особисте наполягання щодо постановки п'єси М. Булгакова «Біг», незважаючи на протести «партійної преси», негативного ставлення Головреперткому до булгаківського твору [22]. Керженцев міг вилаяти завідуючого агітпропвідділом ЦК КП(б)У А. Хвилю за статтю про зустріч Сталіна з українськими літераторами, тому що республіканський партноменклатурник дозволив собі коментувати доповідь вождя без дозволу вищого партійного керівництва [23], але критикуючи О. Свідерського, якого підтримував секретар ЦК ВКП(б) О. Смірнов, виявилось дещо необачним кроком. Необхідно зазначити, що Свідерський і Смірнов з розумінням поставилися до становища М. Булгакова, навіть просили В. Молотова припинити його «травлю» в пресі.

5 серпня 1929 р. секретар ЦК ВКП(б) О. Смірнов надіслав доповідну записку в ЦК партії, яка виявилася розгорнутою характеристикою записки Керженцева з приводу роботи Головмистецтва та «...вільних і невільних помилок Свідерського» [24]. Він підкреслив упередженість Керженцева, котрий викликав майже усі публічні виступи начальника Головмистецтва, адже прискіпливе вивчення роботи агітпроповідділу в масштабах СРСР, якщо його проводити, «...дотримуючись тієї ж лінії і тих же самих методів, які застосовані до Головмистецтва, то я переконаний, що висновки будуть не менш втішними» [25]. Доповідна записка О. Смірнова засвідчила відсутність систематичного керівництва мистецтвом, тому і виникло Головмистецтво, щоб покласти край в «...організаційній нерозберисі в галузі керівництва мистецтвом» [26]. Стосовно критики Керженцева, яка стосувалася ухилу Головмистецтва, О. Смірнов заявив, що агітпроповідділ протягом року жодного разу не порушував питання перед ЦК про «ідеологічну установку Головмистецтва», не дивлячись на те, що «...я декілька раз пропонував АППП зробити це, надавши дані про ідеологічні «ухили» Головмистецтва» [27]. Захищаючи Свідерського від Керженцева, О. Смірнов висловився стосовно п'єси «Біг» та її постановки. Начальник Головмистецтва не заперечував її постановку, але із внесенням суттєвих змін. Виявилось, що і Керженцев не був проти внести зміни до п'єси і поставити її на сцені театру Є. Вахтангова, а не МХАТу-1. Секретар ЦК ВКП(б) наважився визнати «необґрунтованими» звинувачення Свідерського в «...ідеологічній нестійкості, висунені т. Керженцевим», а його доповідна записка висвітлює своєрідну боротьбу повноважень між державними та партійними структурами в галузі політико-ідеологічного контролю за літературою і мистецтвом.

Діяльність Керженцева в радянських установах, за винятком керуючого справами РНК СРСР у 1931 – 1933 рр., мала безпосереднє відношення до органів політико-ідеологічного контролю. Він очолював протягом 1933 – 1935 рр. Всесоюзний радіокомітет, контролюючи особисто суспільно-політичне та художнє радіомовлення, а в 1936 – 1938 рр., будучи головою Всесоюзного комітету у справах мистецтв при РНК СРСР, безпосередньо впливав на розвиток культури. 7 лютого 1936 р. Керженцев інформував Сталіна про його розмову з композитором Д. Шостаковичем, про подолання митцем «формалістських помилок», а також про ставлення до критичної статті в газеті «Правда» [28]. Вона не мала автора, хоча її замовником і можливо виконавцем був сам Керженцев, але була спрямована проти опери Д. Шостаковича «Леді Макбет Мценського повіту (Катерина Ізмайлова)», яку слухали Й. Сталін, В. Молотов, А. Жданов, А. Мікоян. В листі Керженцева зафіксовано факт номенклатурного і зухвалого ставлення владних структур до художньої інтелігенції, позаяк радянський чиновник радив видатному музикантові присилати лібрето перед написанням опери чи балету [29]. Відгуки творчої інтелігенції на критику в «Правді» Д. Шостаковича були «співчуваючі», судячи з довідки секретно-політичного відділу ГУДБ НКВС СРСР. Зокрема, Ю. Яновський назвав її – «всеосяжним хамством», за яке протягом десятки років «...доведеться червоніти перед Європою за цю історію» [30]. Негативне ставлення до замовних статей проти Д. Шостаковича висловили відомі письменники і митці – І. Бабель, В. Шкловський, С. Городецький, А. Лежнов,

А. Платонов, В. Гросман, Вс. Меєрхорольд, тобто акція Керженцева на компрометацію неслухняного композитора виявилася малоефективною, хоча сам Дмитро Дмитрович «схилив коліна» перед цензором, щоб вижити і творити. На захист Д. Шостаковича виступив М. Горький, звернувшись з листом до Сталіна.

Посада голови Всесоюзного комітету при РНК СРСР дорівнювала посаді наркома культури, хоча такого не існувало, але повноваження та функції дозволяли Керженцеву втручатися в усі галузі мистецтва. Він оголошував і проводив конкурс на кращу п'єсу до 20-річчя жовтневої революції, займався спорудженням пам'ятника М. Гоголю, забороняв поширення творів М. Твена. 29 лютого 1936 р. Керженцев написав доповідну записку Сталіну і Молотову про п'єсу М. Булгакова «Мольєр», у якій підкреслив, що він писав її протягом 1929 – 1931 рр., маючи дозвіл Головнореферткому, намагаючись показати «...долю письменника, ідеологія якого стає всупереч політичному ладові» [31]. П'єса дійсно відтворювала драматичну долю М. Булгакова в умовах сталінської тиранії, позаяк драматург «...хоче викликати у глядача аналогію між становищем письменника при диктатурі пролетаріату і при «безправній тиранії» Людовіка XIV». Керженцев не приховував негативного ставлення до п'єси, тому просив сталінського дозволу на її «процесуальну заборону», тобто опублікувати в газеті «Правда» «різку редакційну статтю», викриваючи свідомий відступ М. Булгакова від «лінії соціалістичного реалізму».

Жорстокої критики від Керженцева зазнав і Д. Бедний за п'єсу «Богатирі», але вона вплинула і на самого опонента. 14 листопада 1936 р. політбюро ЦК ВКП(б) постановило зняти її з репертуару, «...як шкідливу радянському мистецтву» [32], а також запропонувало Керженцеву написати статтю в газету «Правда». Головний мистецтвознавець країни опублікував статтю 15 листопада 1936 р., звинувативши зазнайкуватого Д. Бедного у фальсифікації героїчної історії руського народу [33]. П'єсу дивився В. Молотов, а також сам П. Керженцев, навіть аплодував, але отримавши політичне замовлення, «ударив по Дем'яну». Творча інтелігенція підтримала, але колуарно, критику кремлівського улюбленця Д. Бедного з боку П. Керженцева. Дивно, але пролетарський поет, переповідаючи обставини його авторського провалу письменнику В. Ставському, скаржився: «дивуюсь, як я це написав, дивуюсь, як Керженцев не побачив, як інші інстанції не побачили» [34]. Виявляється, що на недоліки п'єси вказав В. Молотов, звернув увагу Керженцева. Цензура не доглянула, тому Д. Бедний скаржився на цензора: «...Де ж був Керженцев? Хай, Сталін не міг не прочитати, але Керженцев повинен був прочитати. Ще не протерті у нього були очі... Мені дуже цікаво, адже Керженцев розумний, як же він недоглянув? Ну, гаразд, я прогледів. Я кладу свою голову. Але чому Керженцев не допоміг? Тут у мене велика образа на контролюючі органи» [35].

Найкращою формою захисту Д. Бедний обрав критику органів цензури, які не доглянули його «шкідливої» п'єси. Намагаючись вислужитися перед Сталіним, який знав про діяльність голови Комітету у справах мистецтв, Керженцев вставив образ Вождя до п'єси М. Погодіна «Людина зі зброєю», але акторська спроба виявилася невдалою, тому відділ культпросвітрова ЦК ВКП(б) вказав на поспішність дій П. Керженцева. Він у 1936 р. видав книгу про життя Леніна, яку згодом розкритикував Сталін, тому що не того вождя обрав. Весною 1937 р. політбюро ЦК ВКП(б) «вказало» Керженцеву на «послаблення контролю Комітету у справах мистецтв стосовно репертуару московських театрів» [36]. На початку січня 1938 р. політбюро, за поданням Комітету у справах мистецтв, ухвалило постанову про ліквідацію театру ім. Меєрхольда. 11 та 26 грудня 1937 р. Керженцев надіслав Сталіну та Молотову дві записки про необхідність ліквідації театру [37]. 14 грудня 1937 р. він звітувався перед ним про підсумки конкурсу на кращий кіносценарій про жовтневу революцію, зазначивши, що О. Довженко не здав сценарій, займаючись «Щорсом» [38]. На початку

січня 1938 р. Керженцева звільнили з посади голови Комітету у справах мистецтв [39], відтак завершилася кар'єра одного із «найпринциповіших» політцензорів.

Політична цензура повністю підпорядкувала творчу інтелігенцію, яка вимушена була коритися, «ламати» себе, адаптуючись до принципів соцреалізму, щоб вижити і творити. Місце Керженцева в системі політцензури було помітним, а роль деструктивна і руйнівна, яка зламала М. Булгакова, В. Меєрхольда та інших митців. Партийний комісар П. Керженцев надто сумлінно виконував номенклатурні функції та повноваження цензора: спочатку в агітпропі ЦК ВКП(б), а згодом в радянських органах влади.

1. Блюм А.В. За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры. 1917 – 1929. – СПб., 1994. – 319 с.; его же. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929 – 1953. – СПб., 2000. – 312 с.; Коржихина Т.П. Извольте быть благонадежны! (Об отношении власти к обществу). – М., 1997. – 371 с.; Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917 – 1991. – М., 2002. – 400 с.; Ермолаев Г.С. «Тихий Дон» и политическая цензура. 1928 – 1991. – М., 2005. – 253 с.; Измозик К.С. Глаза и уши режима. Государственный политический контроль за населением Советской России в 1918 – 1928 годах. – СПб., 1995. – 164 с.
2. Левченко И.Е. Цензура как общественное явление: Автореф. дис... канд. философ. наук. – Екатеринбург, 1995. – 21 с.; Суров А.В. Цензурная политика Советского государства в 1917 – начале 1930-х гг.: Автореф. дис... канд. ист. наук – Ярославль, 2002. – 21 с.; Клепиков Н.Н. Политическая цензура на Европейском Севере РСФСР/СССР в 1920 – 1930-е гг.: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Архангельск, 2005. – 24 с.; Кочетова Е.В. Средства массовой информации и цензура в послевоенные годы 1945 – 1953: На материалах Пензенской области: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Пенза, 2006. – 21 с.; Турицын И.В. Советская власть и российская пресса: проблемы взаимоотношений и взаимовлияния (1921 – 1929 гг.): Автореф. дис... докт. ист. наук. – М., 1998. – 39 с.; Волгушева А.О. Культурная политика советской власти и художественная интеллигенция (1917 – 1932 гг.): Автореф. дис... канд. ист. наук. – Саратов, 2004. – 25 с.; Майорова О.В. Литературная цензура и проблема становления «русской идеи» в художественно-публицистическом процессе XIX – XX веков: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Краснодар, 2006. – 20 с.
3. «Литературный фронт». История политической цензуры 1932 – 1946 гг.: Сборник документов / состав. Д.Л. Бабиченко. – М., 1994. – 372 с.; «Счастье литературы». Государство и писатели. 1925 – 1938 гг.: Документы / состав. Д.Л. Бабиченко. – М., 1997. – 319 с.; Страницы отечественной художественной культуры. 30-е годы. Сборник. – М., 1995. – 206 с.; Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов. 1917 – 1956 / под общ. ред. Я.Н. Яковлева. – М., 2005. – 752 с.; Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы / сост. А.В. Блюм. – М., 2004. – XXII, 576 с.; Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б) – ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917 – 1953 / под ред. Я.Н. Яковлева. – М., 2002. – 872 с.; Кремлевский кинотеатр. 1928 – 1953: Документы. – М., 2005. – 1120 с.
4. Дорошко М.С. Компарти́но-державна номенклатура УСРР у 20 – 30-ті роки ХХ ст.: соціоісторичний аналіз. – К., 2004. – 154 с.; Фролов М.О. Компарти́но-радянська еліта в УСРР (1917 – 1922 рр.): Становлення і функціонування. – Запоріжжя, 2003. – 448 с.; Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920 – 1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції. – К., 2005. – 312 с.
5. Каракоз О.О. Цензура в публічних бібліотеках України: сутність та форми прояву (1917 – 1939 рр.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2006. – 21 с.; Костик Є.П. Створення та діяльність кооперативних видавництв в УСРР 1922 – 1930 рр.:

- Автореф. дис... канд. іст. наук. – Черкаси, 2006. – 20 с; Автушенко І.Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20 – 30-ті рр. ХХ ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2001. – 20 с.; Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920 – 1930-х рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2007. – 23 с.
6. Масненко В.В. Цензура в підрадянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика // Сучасність. – 1997. – № 6. – С. 81–90; Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово: за матеріалами роботи політконтролю НК ДПУ у 20-ті рр. // 3 архівів ВЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1. – С. 12 – 28; Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917 – 1941 рр.): Джерелознавче дослідження. – К., 1999. – С. 65 – 74.
 7. Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. – С. XX, 166.
 8. Большая цензура. Писатели и журналисты. – С. 19.
 9. Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. – С. 166.
 10. Институты управления культурой в период становления 1917 – 1930-е гг. Партийное руководство; государственные органы управления: Схемы. – М., 2004. – С. 34.
 11. Большая цензура. Писатели и журналисты. – С. 136.
 12. Там само. – С. 138.
 13. Там само.
 14. Там само. – С. 139.
 15. Власть и художественная интеллигенция. – С. 91.
 16. Там само. – С. 95.
 17. Там само. – С. 96.
 18. Там само. – С. 100.
 19. Там само. – С. 107.
 20. Керженцев П. К приезду украинских писателей // Правда. – 1929. – 9 февраля – № 33.
 21. Знамя. – 1990. – № 1. – С. 199.
 22. Власть и художественная интеллигенция. – С. 746.
 23. Хвиля А. Встреча // Критика. – 1929. – № 5. – С. 36 – 44.
 24. «Счастье литературы». Государство и писатели. 1925 – 1938 гг.: Документы / состав. Д.Л. Бабиченко. – М., 1997. – С. 65.
 - 25 Там само. – С. 66.
 - 26 Там само. – С. 69 – 70.
 - 27 Там само.
 28. Сумбур вместо музыки // Правда. – 1936. – 28 января.
 - 29 Власть и художественная интеллигенция. – С. 289.
 - 30 Там само. – С. 291.
 - 31 Там само. – С. 298.
 - 32 Там само. – С. 299.
 33. Керженцев П.М. Фальсификация народного прошлого (о «Богатырях» Демьяна Бедного) // Правда. – 1936. – 15 ноября.
 - 34 Большая цензура. Писатели и журналисты. – С. 436.
 - 35 Там само. – С. 440.
 36. «Литературный фронт». История политической цензуры 1932 – 1946 гг. – С. 22.
 37. История советской политической цензуры. Документы и материалы. – М., 1997. – С. 45 – 81.
 38. Кремлевский кинотеатр. 1928 – 1953: Документы. – С. 452.
 - 39 Там само. – С. 456.